

Интервю с Миглена Николчина

- Кои автори ви бяха любими в гимназията? В кое училище сте учили? Каква литература сте чели?

Този въпрос много ме радва, защото ми дава възможност да си прехвърлям през ума книги и автори, които съм чела и които съм обичала да чета. Училище на кое ниво? Започнах първи клас в Монтана, което беше тогава Михайловград, след това учих до пети клас във Видин. После майка ми и баща ми се преместиха в София, учих в едно училище, което се казваше „Захари Стоянов“, в Банишора. То ми остана любимото училище, децата бяха диви и справедливи, такава една особена комбинация, учителите бяха на място. След това ме приеха в най-трудното за влизане училище, Английската езикова гимназия тук, в София. За мене беше мрачен период. Училището беше много репресивно. Моите съученици обаче имат мили и дори възторжени чувства към онова време, тоест проблемът си е бил мой. И до днес мразя всичко, свързано с тая епоха – изключвам хората, които се деформираха и изчезваха във вътрешния ми пейзаж, но сградата, улиците наоколо, назъбеното между покривите небе, под което минавах до входа, където стояха на пост дежурните учители... Ужас. Случваше се за една нощ косата ни да е израсла от позволена в непозволена, тогава ни връщаха от входа да се подстрижем и ни пишеха неизвинени.

Но да се върна на четенето. Четях много от много ранна възраст. Научих се да чета преди да тръгна на училище, без някой да ми показва. Е, сигурно са ми показвали някоя и друга буква, но ето какво помня – седя с буквар на пода и родителите ми отстрани коментират „Абе, това дете ще се научи само да чете“. Бях сноб – Сартр казва за своята младенческа персона нещо подобно в „Думите“, когато явно четял по-големите от него томове на Корней и Расин, а тайно четял кримки. Първата ми снобска изява беше да чета „Златната роза“ на Паустовски, книга за писателското майсторство, която баща ми четеше тогава. Отчасти ще да е било защото той я четеше, отчасти заради вида ѝ – „Златната роза“ имаше тъмнозелена обложка с нарисувана златна роза, магична работа. Въобще не трябва да се забравя, че преди да разкрие своите светове от знаци, книгата е магически предмет – ние днес виждаме в масовото въображение завръщане към това нейно архаично възприемане, По този начин, дълго преди да се науча да чета, ме е белязало едно от старите издания на „Ад“ на Данте, в превод на Константин Величков и с илюстрациите на Доре, с черни платнени корици. Не можех да я повдигна тази книга, слагаха ми я на пода да си я разлиствам – оттогава ще да е тръгнал навикът ми да чета на пода!

„Златната роза“ обаче чета легнала, така бях видяла да прави баща ми. Те не ми вярват, майка ми и баща ми, казват „А, четеш научим, нали?“. Аз обаче се преборих с един епизод от средата на книгата и им го разказах. Когато ме признаха, че съм прочела, заряхах това страховито четиво и взех по-тънкото и разрежено с картинки „Барон Мюнхаузен“. След години много ме забавляваше колко е дълга първата глава – има няма трийсет реда. Бях заседнала сред тези редове като Мюнхаузен сред снеговете на Русия. Но след като ги преодолях, излязох завършена читателка, оттук нататък четях страшно бързо. Мисля, че бързината е важна и че това е моментът, до който трябва да стигне едно дете, за да стане читател – да чете бързо. Ако засядаш на всяка дума, естествено ще загубиш интерес. Трябва бързо да разбереш какво се случва, за да се движиш нататък.

До четвърти клас бях прочела по няколко пъти Братя Грим, Шарл Перо, Лафонтен и Андерсен (аз имах новите издания, но баба ми имаше и по-старите), митовете по Кун – отново и отново! – една поредица от български народни песни (не червената, а с бели корици, по-старата), като митичните ми бяха любими, една поредица голям формат с твърди корици, където влизаха „Принцът и просякът”, „Том Сойер”, „Чичо Томовата колиба”, тайно от баща си четях индиански романи, а също купища съветски романи, включително научна фантастика. „Мъглявината Андромеда” на Иван Ефремов ме постави трайно под знака на утопията. В шести клас бях чела Уитман и Лорка, Американската литература от XX век, колкото и каквото имаше преведено, прочетох в седми клас: започнах със Селинджър, след това – роман след роман на Хемингуей, след това минах на Фокнър. В подготве изчетех Кафка, беше излязъл на руски; на руски пак тогава четох Камю и Платон. След това имаше един знаменит, много любим период от живота ми, когато всяко лято препрочитах по няколко романа на Достоевски и на Томас Ман; успоредно вървяха Толстой и Тургенев, без да съм чак толкова побъркана по тях. Но „Бащи и деца” е сред формираните ми книги. Можех при случай да отворя някоя книга, да кажем, „Война и мир”, и да намеря който и да е епизод в нея. А, Дикенс, едни сравнително стари издания, голям формат с меки корици. Някъде тогава започна да излиза философско наследство, мисля че Джон Лок беше първият философ на Новото време, с когото се борих. Четенето беше моята свобода, но не четенето на онова, което се изискваше от нас.

- Това в гимназията?

Да, преди да завърша гимназията.

- А защо казахте, че гимназията е репресивна?

Като гледам какво се случва в сегашното училище, почвам да си мисля, че с тази възраст точно така трябва да се действа, както действаше нашата Английска гимназия – терор и репресия. Ужасна възраст е тази. Е, тогава не ме радваше тази репресия. Имаше мрачна дисциплина. Не мога да се сетя, кое от двете, но едното беше забранено; или можеше къси, но не можеше три четвърти бели чорапки (разбира се бели, не друг цвят) или обратното. Едните от тях бяха забранени и те, разбира се, бяха тези, които бяха модерни в момента. До сантиметри се следеше колко да е дълга престилката, ни погоре, ни по-долу, престилките бяха отвратителни. Имаше подход на учителите, който беше смазващ за деца с някакво самочувствие – бяхме издържали тежки изпити в много тежко състезание. Може да са влизали някои с връзки, но все пак един голям процент влизаха без връзки, защото тези с връзките знаеха, че няма да има смисъл училището, ако само техните деца влязат. Така че, влизаха истински „ачийвъри”, диво амбициозни. Голямата част бяхме такива и много се състезавахме. Това също действа тежко. А учителите имаха хубавия навик да ни намачкат още от първия момент. Първото нещо, което направи учителката по математика в подготве – а ние тъкмо сме издържали труден изпит с много висока оценка – беше да ни даде такива задачи, че изкарахме масово двойки. Просто, да кажем, деветдесет процента изкарахме двойки. И така беше по всичко през всичките пет години. Спомням си един от съучениците си – чакаме в коридора преди „контролно” и той вика „идва ми да вия като вълк“. Аз завърших с успех пет и седемдесет, но битката я преживях като ужас през цялото време.

- Но звучи стимулиращо освен това.

Е, сега го виждам като нещо, което може би е необходимо на тази възраст. Ама и това ми виждане е от възрастта. Истината е, че след тази гимназия отгук насетне всичко ми се е видяло леко.

- А какво четяхте в гимназията – при цялата тази прочетена литература, освен да препрочитате Достоевски и Томас Ман?

Балзак, разбира се, много Балзак, но особено уроците на „Изгубени илюзии“ с гладуващите по мансардите гении, противопоставени на продажната журналистика: ето какво трябва да се учи в училище! Едно старо издание на „Към Свана“ (така беше преведено) – каква упоителна, тежка тъга! Само че това беше може би преди това, в седми клас. Баща ми купуваше много книги, но разбира се, нямахме всичко. В един момент, като се преместихме в София, бяхме натясно и запазихме за известно време апартамента във Видин, голяма част от библиотеката остана там. Аз ходех през летата във Видин. Там, през огромните светли летни нощи, прочетох Апулей. Кой да очаква, че това ще е толкова смешна книга, след като е покрита с вековен авторитет? Случайно попаднах и на диалозите на Лукиан – ново изумление! Не че не сме имали Радичков вкъщи, но в читалището на село Стакевци, родното село на баща ми, имаше абсолютно всяка негова книга и аз ги изчетох за едно лято. Емилян Станев също, „Легенда за Сибин“ е страхотен роман. И за да спомена пак баща си, той ми носеше от Съюза на писателите циклостилни издания (белите – най-секретните!) на абсурдистите и на Цветан Стоянов. Четях неща, които изскачаха от някакви скринове, от старата библиотека на баба ми по майчина линия, бивша учителка; дори родителите на баща ми – баща му четеше всяка вечер вестника като си мърдаше устните, а майка му беше неграмотна – имаше съкровища, да кажем Николай Райнов. Та в тези селски къщи имаше книги от 20-те, от 30-те години. Покрай това отрано започнах да чета със стария правопис, който сега много от студентите ми отказват да разбират. Един смешен епизод от предходен период, преди пети клас. Бях взела от Видинската библиотека „Волоколамското шосе“, роман за Втората световна война, за защитата на Москва. Огромна тухла. Баща ми забрани, не знам защо, да я чета – той въобще смяташе, че чета нездравословно много. Може би трябва да взема да я прочета, още ме е яд.

- Имаште ли „култов“ автор сред всичките тях?

Действително голямата ми любов на тази епоха бяха Достоевски и Томас Ман. Кафка ми беше важен. Подхождаше на настроенията ми тогава, на цялата ми мрачност и изгубеност в някакви лабиринти. От друга страна, що значи стил излизаше като че ли по учебнически ясно от американците – да вземем контраста между Хемингуей, с неговите кратки хипнотични изречения, и пищния Фокнър, като подивял ученик на Джойс (със самия Джойс се сдобих точно в лятото преди университета). Много ми беше важен Цветан Стоянов, теоретикът – белетристиката му чак сега изчетох. Определил ме е много дълбоко – като вкус, но и като цели, като стратегии, като воля да се върви „с мозък“ срещу помитащи течения.

- Имаше ли неформални групи в гимназията, с които споделяхте този интерес – книгите?

Аз бях особен идиот. Във всекидневното си общуване копнеех по противоположното – по първичното, уличното, или пък по светски лустросаното, като много добре знаех, че няма да инвестирам нито грам истински риск в уличното или лустросаното. Т.е.

дълбоко в себе си съм презирала това, което ме влечеше, такъв един конфликт, любовен, но не само. Социална фантазматика. От едната страна уличниците, хулиганите, от другата – разглезената златна номенклатурна младеж; всъщност тези две неща често съвпадаха. Омагьосвах ме, но пазех дистанция, защото истинската ми компания беше безплатна, състоеше се от знаци върху хартия. Това е надменност, но тогава не го усещах така, защото ми струваше мъки. Дълго време мина, докато призная съществуването на други. Имах добри приятелки обаче, една от началното училище във Видин, Капка Лалова, музикантка, авторка на много интересни музиковедски студии, и две от английската гимназия, Вергиния Павлова, куклена режисьорка, и Татяна Несторова, преподавателка по история в Университета на Охайо. Още се чувстваме близки, макар че и трите са в чужбина от много години. Около „Родна реч” се запознах с Калин Янакиев, който беше мощен, дълбок поет на тази ранна възраст. Това все още в ученически години. Но първата цялостна среда, в която се почувствах адекватно, беше от началото на следването, в клуба по научна фантастика „Иван Ефремов”. Това си беше неформална група, интелектуална и алтернативна.

- Имаше ли по това време около вас близки хора, които си позволяваха да критикуват властта? От родители през роднини, познати, приятели, и какво е било Вашето мнение във връзка с това?

Един малък детайл – чак след промените разбрах, че дядо ми по майчина линия (вярно е, че баба ми се е била развела с него още през 1930те години, и двамата имаха втори бракове) е бил в лагера в Ловеч. Никой не го беше коментирал никога това. Е, той имаше навик да говори на „вие, комунистите”, но го приемах като особеност на характера. Вторият мъж на баба ми затова пък беше комунист, постоянно възмутен от „нередностите”. Единият отхвърляше изцяло, другият, така да се каже, с оглед на вътрешния провал на проекта. Странни са ми хората, които твърдят че критични били интелектуалците, а народът си бил доволен. Дядовците ми не бяха интелектуалци. Говорейки за интелектуалци, имам ранен спомен от гостуване на Васил Попов у нас във Видин. През цялото време повтаряше „Не нам, не нам” – останало ми е като рефрен на критична дистанция, без да помня за какво точно е идело реч. По-късно в София баща ми участваше едновременно в две среди – писателски и журналистически. В неформално общуване журналистите като че ли бяха по-смели и от тази гледна точка по-интересно говореха. Това е споменът ми от дете. Говореха по-директно и не ги беше страх толкова. Но като цяло идеята, че се движим през минно поле и трябва да внимаваме с приказки и постъпки ще да ми е била внушена доста рано. Това внушение е само по себе си критично: то означава, *внимавай, не живеем в страна, толерантна към свободното говорене*, Отрано ми беше предадена и жаждата за всичко, което предлага трансгресия спрямо рестрикциите, най-вече в литературата и изкуството. Няма как да не спомена ЛИК в тази връзка или периодичните скандали около книги и уволнения, които бяха постоянна тема вкъщи...

- А в какво се изразяваше това безстрашие от днешна гледна точка?

Ами да си спомним „дефиницията” на социалистическия реализъм – всичко, което не възхваляваше властта в достъпна за нея форма, беше вече смело. Всъщност в най-големи шокове като безстрашно говорене ме е вкарвал в един по-късен период бъдещият ми мъж Марин Маринов. Той цепеше директно като вражеските радиостанции, които непрестанно слушаше през един транзистор ВЕФ, имам чувството, че тоя ВЕФ е бил специално усилян, защото много добре ловеше. На една

Нова година компанията излезе на улицата да надава празнични възгласи, а Марин се качи на един зид наред София и запя потресаващо фалшиво, тъй като пеенето не е измежду силните му страни, „Шуми Марица”. Тогава го имаше и това – ако си прекалено директно критичен, хората започваха да се чудят дали не си ченге. Бащата на Марин е Стефан Маринов, дисидент, трън в очите на режима, невъзвращенец. Още една причина Марин да е бил обект на специален натиск. Виждах обаче, че приятелите на Марин, които го познаваха от по-отдавна, нямат опасения относно него. Така де, не му излезе досие. Има хора конститутивно неспособни да пазят мрачни тайни, службите ги разпознаваха и не ги закачаха. Но, за да се върна към гимназиалните спомени, помня, че периодически изпадах в бяс, Неотдавна попаднах на някакво писмо, което очевидно не съм изпратила на майка си и баща си и в което заявявам, че в тази деспотична ситуация не мога повече да живея. Но какво е било? Няма нищо конкретно, не съм написала.

- Това писмо се свързва и със следващия въпрос: Дали сте имали вътрешни или външни бунтове по време на гимназията?

Имах. Не знам от разните свои недоволства какво най-вече ме е разстроило, но помня, че бях отишла да си подавам молба за напускане на училището при директорката и тогава се оказа, че не мога да напусна без разрешение на родителите. А майка ми като селско дете напуска дома си още в седми клас да учи по разни училища и се премества примерно от белоградчишката гимназия в ломската или обратното по собствено решение. Майка й въобще не е знаела. Аз си мислех, че също мога да направя такова нещо, а се оказа, че трябва родители и т.н. Така че, останах в гимназията в крайна сметка. Родителите ми нямаше да ми попречат, но щяха да го изживеят като мой провал, не като героичен акт, какъвто аз си го представях. Т.е. обезсмисляше се жестът ми. Но значи имала съм конфликти.

- Които са били по отношение на реда в гимназията?

Нещо е било, не помня точно какво. Имаше например такъв случай. Отиваме с едни мартеници, по-големички, с едната моя приятелка, и бяхме санкционирани за неуниформени мартеници. Едно от нещата, които ме вбесяваха, беше (ама това не беше просто проблем на гимназията), че не можехме да слушаме музика, каквато искаме. От Бийтълс и Ролинг Стоунс до онова, което течеше в момента – като Дийп Пърпъл или Лед Цепелин, всичко беше недостъпно. Трябваше някой да има родител, който пътува в чужбина, а това също беше привилегия, за да донесе някоя грамофонна плоча, и тая плоча после да си я презаписваме. Баща ми с много зор беше убеден да ми купи магнетофон „Грундик“, триста лева струваше, две заплати тогава, който беше отвратителна тухла и който поради някаква техническа причина отказа да записва през кабел. Аз записвах през микрофон. Впрочем, така записах и Висоцки и Окуджава, толкова трудно достъпни, колкото и упадъчните западняци. Ясно е какво се случва със звука. В по-ранните класове слушах сръбски радиостанции, през прашенето и пукането, защото ги заглушаваха. Имаха едно съботно предаване Джубокс и там пускаха всичко – от Джими Хендрикс и Джанис Джоуплин до каквото излизаше в момента, веднага го пускаха. Така че, това е едно от нещата, които непрестанно ми напомняха, че не живея в свободна страна. Чалгата обаче беше също държана под контрол и някъде скоро четох коментар, че сега се е видяло, че тъкмо нейната липса народът е преживявал като репресия, а не музиките, за които аз и други като мене сме се ядосвали. Друг пример, за да се върна към книгите – лятото между гимназията и университета майка ми ме уреди

да замина при роднини в Будапеща. Там имаше англоезична книжарница, откъдето си купих „Одисей” на Джойс, няколко романа и сборници с разкази и есета на Вирджиния Улф, „Малоун умира” на Бекет (също на английски)... Звезден миг! Подобни неща работеха като знак за разликата между българския и унгарския соц. В България нямаше как човек да се добере до такива книги.

- Явно сте имали подкрепата на семейството по отношение на цялата тази организация на живота в гимназията?

Семейството ми смяташе, че трябва да се справя. Имаше го общото абсолютно недискутируемо разбиране, че това са институции и твоята работа е да се справиш с тях. Да, ти имаш това семейство, ние тук ще те подкрепяме с всичко, което се очаква от едно семейство, но това, което е навън, е твоето поле за действие и ти трябва да се справяш.

- Сътрудничили ли сте на сп. „Родна реч”, в. „Пулс”? Свирили ли сте в група? За приятелските кръгове вече говорихме...

В група не съм свирила, но пък участвах в детски симфоничен оркестър, докато живеех във Видин. Честно казано, това ми е хубав спомен, макар и много кратък, защото много ме мързеше да свиря, и в момента, в който се преместихме от Видин в София, спрях да ходя на уроци. В „Родна реч” започнах да публикувам доста рано, мисля, и това беше едно приятно нещо.

- Как стана? Какъв беше пътят към първата публикация?

Учениците четяха това списание, просто знаехме за него. А и баща ми работеше в редакции, знаех какво е „клише”, „набор” и „планьорка” от много рано. Първите си стихотворения написах на шест години. Като се роди сестра ми, от вълнението от мене изскочи мерена реч. След това имах нов изблик в пети клас, много писах тогава. След това продължих да пиша и в гимназията. „Родна реч” беше много хубаво място, защото се отнасяха с нас сериозно. Имаше си публика това списание, човек се прочуваше с публикации в него... Мисля, че в началото по-скоро по пощата съм пращала. Страх ме беше от бюра и от хора. Но те имаха начин да ни привличат. Правеха годишни сбирки, канеха интересни лектори. Там, както споменах, се запознах с Калин Янакиев. Той беше страхотен поет и аз още жалея, че реши да се откаже от това.

- А във в. „Пулс”?

Много комсомолски ми беше. „Родна реч” имаше излъчване на не-идеологизирано място. Предполагам, че редакторите по някакъв начин са си го били извоювали. „Пулс” беше обратното, беше идеологизиран. „Родна реч” създаваше ниша, където можеш по-свободно да се изразяваш.

- С кого комуникирахте тогава в „Родна реч”, спомняте ли си?

Стефан – Стъпата му викаха – Михалков. Най-вече с него. Беше много свестен човек. Изключително много му дължа като ненатрапчива и внимателна грижа. Преди това ходех и на едно място, което се наричаше „Студио Поезия”. То после престана да

съществува или аз престанах да ходя. Иван Арнаудов е поетът, който го водеше. На него дължа това, че се срещнах с Атанас Далчев, той го беше поканил веднъж.

- А целият този интерес прехвърли ли се по някакъв начин в училище? Имам предвид например учителите по литература. Те знаеха ли, че вие публикувате в „Родна реч“? Имаха ли интерес въобще към това?

Не съм разбрала. Не съм го усетила. Мисля, че ако го бях усетила, щях да се чувствам по-добре, тоест, ако в някаква степен съм била припозната. Така че не съм го усещала. Имахме една интересна жена, която ни преподаваше литература – Кабакчиева. Беше изискана жена, ярък човек, колоритна преподавателка. Моите съученици напоследък извадиха филмчета и снимки, от които се вижда, че сме били у нея преди абитуриентския си бал, Нищо не помня.

- Какво искахте да учите в Университета? Какво ви приеха? Този преход между гимназията и Университета как го преживяхте?

Огромно щастие, огромно щастие. Още от първата седмица - влизат едни освободени хора, преподаватели. Държат се с тебе като с голям, не те следят непрестанно какво правиш. Можеш да избереш да си анонимен. Това ми хареса, създаваше простор около мене. Ние излизахме от много репресивна ситуация. Глътката свобода, която даваше Университетът беше много ограничена - на упражнения се правеха проверки, водеше се списък, но имахме право официално два пъти да отсъстваме без обяснение. Аз това го изживях като неземна свобода. Лекции, можеш да не влизаш! Толкова свободно време, ако искаш влизаш, ако искаш, не влизаш! Аз все пак веднага се забих в групата с отличничките. Бяха въвели два профила тогава в английска филология – педагогически и преводачески. По майчина линия сме потомствени учителки - майка ми беше учителка и нейната майка също. Те много бяха намразили (мисля, че е било по-сложно, но така казваха) тази професия и ме заричаха „Моля те, всичко друго, но недей да ставаш учителка.”

- Те по какво преподаваха?

Баба ми е била селска начална учителка, а майка ми беше гимназиална учителка по литература до един момент, в който каза „Аз вече не мога да се разбирам с това поколение” и си намери друга работа. Била е много млада, сега се учудвам колко рано й се е видяло трудно... След това срещнах нейни ученици с дълбоки следи, оставени от нея, включително поета Кирил Мерджански. Но тя се е усетила вече така, че не бива, и мина на нещо друго. Ако влезе в днешен клас, не знам как би се почувствала. Тогава все пак седяха учениците по чиновете си и се преструваха, че внимават. И така, отново с изпити влязох в преводаческия профил, където в този момент всички искаха да влязат, та затова стана групата на отличничките. Идеята беше да се изключи възможността да преподавам. Както виждате, не можах да избягам от този семеен фатум. Но никога не съм съжалявала. Ето парадокс с оглед на тогавашните ми настроения - не обичам да превеждам, а да преподавам през повечето време обичам.

- Какъв беше тогава общият статус на факултета и специално на тази специалност в Университета? Каква беше престижността на специалността? Какви хора преподаваха? Все пак говорим за английска филология, това не е един от предпочитаните може би езици тогава или напротив?

Тогава най-трудно се влизаше в Английската гимназия. Вече английският беше станал първи език като най-желан. Що се отнася до филологията обаче, според цветистия коментар на онази учителка по математика, която ни нафраска двойки още първия ден, „само най-тъпите влизат английска филология”. Честно казано, и на мене отначало ми се виждаше скучна идеята да следвам английска филология. След като завърших, минах през разни идеи: една от тях беше да не кандидатствам първата година, защото се чувствах смазана от училището. Обичах да пиша, а училището не ми позволяваше достатъчното време за това. Да не забравяме бригадите! Един месец от лятото задължително. По време на следването два месеца, всъщност – една лятна, една есенна бригада. Сега един месец за нищо не го броя, но тогава един месец беше огромно време, в което аз постоянно бях изпълнена със съзнанието, че бих могла да правя нещо друго, да го използвам, така да се каже, за своето интелектуално развитие. Сега ми се вижда, че може би и това не е било толкова лошо, този опит. Така че, първата идея беше да не кандидатствам изобщо. Срецам обаче случайно един съученик от моя клас. „Ми, аз реших да не кандидатствам, казвам гордо, за да добия малко опит с работа, няма да се размина с Университета”. И той казва „Гледай той да не се размине с тебе”. А, колко се ядосах! Тогава се влизаше трудно, много трудно. Така приключих с идеята изобщо да не уча. После минах през идеи да уча нещо, свързано с по-голямо предизвикателство – философия беше едното, другото беше японска филология. Мисля, че тук родителите ми повлияха. Деликатно, не е имало пряка дискусия за това, но подхвърляния в смисъл, „нали искаш време да пишеш, защо не вземеш нещо, което ще ти е по-лесно на теб самата”. И така записах английска филология. Наистина това си беше едно следване, което ми беше по мяра, занимавах се с литература. Изобщо не ми пукаше къде стои специалността ми в някакви йерархии. Днес така ме питат заради сина ми: „какво ще прави с тази философия”. Е, още на първия философ Талес тракийското слугинче му се присмяло, че паднал в ямата, докато гледал звездите. Ако този смях беше спечелил световно-исторически, днешните слугинчета щяха все така да си чатят с кобилица на рамо край бунара. Истината е, че или знаеш какво да правиш с живота си, или не. Иначе казано, или знаеш да научаваш, или не. Трябва да владееш процеса, действието, а не просто набор от инструменти, както се мисли дори днес, особено днес, с непрестанното повтаряне, че университетът не ни подготвя „за живота”. За живота ни подготвя онова, което ни научава да научаваме. Особено днес е така, когато всеки ден трябва да научаваме нещо ново, просто за да останем на същото място. Философията научава на научаване и всъщност познавам доста философи, успешни в други поприща.

Но, да се върна към английската филология. За мене попадането в Гълъбарника – там бяха повечето от часовете ни – беше... ще го кажа патетично, както го усещах тогава: от този момент получих легитимна възможност да се съотнасям с абсолютното пространство на духа. До този момент го бях правила, така да се каже, контрабандно. Сега вече бях влязла във владение. Нямах никакъв проблем с конкретните преподаватели. От всеки имах какво да науча. Някои ги обичах повече, отколкото други, от някои имах повече спомени, отколкото от други. Никола Георгиев ни показва високата порта на голямото знание. Д-р Сариева формулира заглавието на темата за дипломната ми работа, която после залегна в доктората ми. Много я обичах тази жена, мисля, че така и не се хабилияра. А ето и изненади – по научен комунизъм ни преподаваше изключително обаятелен преподавател, който при това ни даваше поглед върху съвременните политически събития, немислим и невъзможен в пресата. Имахме мил млад асистент по политикономия, отчаян от отказа на филоложките да вникнат в преразказите на „Капитала” – от групата май само аз се интересувах. Т.е. дори

идеологическите дисциплини в университета бяха преподавани от хора, които ги правеха смислени. Между другото, тогава беше обичайно да се ходи на лекции в други специалности, аз още като ученичка бях ходила на лекции на Исак Паси и Богомил Райнов (това заслужава отделен разказ). Иван Славов омагьосваше “Българска филология” с това, че говореше за каквото му хрумне. Людмила Стефанова, чиято асистентка станах по-късно, беше великолепна на лекциите си, които изнасяше (никога не четеше), също за българска филология.

- Деляхте ли се на неформални групи? Освен групата на отличничките, макар че тя не е неформална група, имало ли е други групи в курса?

Тук вече започнах да живея повече в едни други среди. Веднага се записах в Кабинета на младия писател, който беше към Студентския дом. Той беше обременен като официална институция, но там завързах контакти и познанства, които ми бяха симпатични. Още по-важни и симпатични като неформална група ми станаха хората от Клуба по научна фантастика, където също някъде там, може би не първата, на втората година съм попаднала. Известно време се влачех с една от театралните групи, където играеше приятелката ми Татяна Несторова – бях тайно и безнадеждно влюбена в режисьора ѝ. Първата година съществуваше едно невероятно място в Софийски университет. Като пространство отчасти съвпаднаше със сегашната театрална зала, отчасти със сегашната библиотека на Философския факултет, така мисля. Може би отчасти с Информационния център, не съм сигурна. Беше доста голямо пространство, в което предлагаша кафе и сандвичи, принцесите бяха излезли на мода тогава, с кайма или кашкавал. Не беше време на кулинарно изобилие, както се знае, онази епоха. Кафенето тънеше в полумрак, но имаше маси и пейки под прозорците, беше подземно помещение. Там човек можеше да отиде да си пие кафето, да си чете лекциите, да пише нещо, ако му хрумне, да срещне някого или да не срещне, да си прекарва времето, даже да подремне. Там правеха репетиции трите студентски театрални групи. Три. Там правеха и представленията си, тоест това пространство подлежеше на някакви трансформации, които му позволяваха да стане и театрално пространство. От време на време там правеха дискотеки. Дискотеката беше нещо много рядко и трудно в она епоха. Страхотно място.

- Кой организираше дискотеките?

Идея нямам.

- Добре, за Клуба по фантастика тогава?

Ето там преживях истинско чувство за свобода, защото научната фантастика и утопията се използваша като платформа за критикуване на това, което е, и това се практикуваше по този начин там.

- Критикуване как?

Ами, като се говори извън идеологическите клишета. Там се събираше един странен конгломерат от хора – някои с докторати, с високи позиции, включително научни или институционално официозни. Там идваха, за да бъдат други. Имаше хора, които следваха в момента като мене, имаше ученици. Доротея Табакова, ученичка тогава, ходеше там с баба си и с брат си. Баба ѝ, мисля, е биолог – тоест имаше хора, които с

точни науки се занимаваха, имаше и художници, или просто страстни читатели. Най-различни хора, това беше привлекателното на това място. Имаше и луди, няма как при такава тематика. Някои от тях направо си обитаваха алтернативни светове. Четяха ни записките си от там, както се чете роман, понякога минаваше време, докато разбере, че за тях това не е фикция. Атанас Славов, който и до днес е пълен с енергия, беше необикновеният център на тази общност, но и той е тема за отделен разговор.

- Добре, да говорим отново за книги. Кои бяха книгите, които тогава възприемахте като критични към ситуацията по този недиректен начин?

Иван Ефремов заради утопизма му, Станислав Лем заради острата му проницателност. Филип Дик, у когото физическите закони са луди (Лем казва това за него: винаги си мислим, че може да полудее индивидът, не и околната среда, у Дик обаче физиката е полудяла). Урсула Легуин, един по-мек поглед... От българските автори Павел Вежинов и Иван Дилов, „Пътят на Икар” и „Сините пеперуди” са ми оставили дълбоки следи. В самия клуб идваха хора, които пишат интересно. Например, Агоп Мелконян, истински майстор, който почина рано. Аз, между другото, никога не станах промискуитетен читател на научна фантастика, там излиза прекалено много лоша литература и ориентацията изисква сериозно усилие. Има един парадокс, цензурата на предишния режим работеше и като качествен контрол - това, което се превеждаше, обикновено беше преведено и защото е добро. Клубът вършеше същата работа, предлагаше качествен подбор. Наско Славов беше много добър в това отношение – лекторски гений, който никога не си беше направил труда да получи никаква диплома.

- Съжالياвам, че прекъсвам, но това означава ли, че по-скоро средата на този клуб, отколкото конкретната литература, Ви е била интересна и привлекателна?

И двете. Фантастика четях от дете, вече стана дума. Първото ми желание е било да стана астрономка, най-детското. Имах огромна привлеченост към световите, които научната фантастика носи, и досега продължавам това да го обичам. Това беше и лепилото на този клуб: *не това тук, не това сега. Не*. В оная ситуация утопията показваше какво ни е било обещано и е останало неизпълнено, антиутопията показваше какво реално живеем като нещо, което се случва уж другаде. Това критично отношение идваше през визия за промяна, за трансформация, за неспокойствие и неудовлетвореност от наличното, за търсене. Все пак нека съм ясна: не се изживявахме като хора, които ще тръгнат с риск за живота си да се борят със системата. Аз със сигурност няхах намерение да го правя. От друга страна, няхах намерение да се примирявам или да им се плаша. Решена бях да не позволя да ми се случи това, което се случи с баща ми, който втората половина на 1970-те паранояса и беше болен на тази тема до много късно, до десет години преди смъртта си в 2011.

- Тоест това са били житейски примери, които по някакъв начин са определили отношението Ви?

Да, аз си казах, че няма да позволя страхът от тази система да ме направи луда. Сега, след като ни заляха досиетата, започвам повече да разбирам баща си. На два пъти са му предлагали, според собствените му разкази, два пъти са му предлагали да стане доносник. (Още не съм събрала сили да поискам досието му.) Той е отказал, но превъртя. Години по-късно от бележниците и дневниците, които е оставил, получих ключ към странни случки. Да кажем, пътуваме с неговия москвич и аз съм заспала на

задната седалка. Събуждам се от удар. Баща ми е спрял на бариера, тежък самосвал удря колата отзад. Баща ми излиза, здрависва се със шофьора и го пуска да си ходи. Аз му казвам: защо го пусна, нали някой трябва да поеме отговорност, намачкал ти е колата. „А-а-а, няма нищо” - казва той. След смъртта му разбрах от дневниците му, че е видял зад тази случка организация, които го следи. Много негови странности – това, че никога не минаваше по един и същи път и редовно забивахме в някакви оврази и черни пътища – се оказаха плод на тези страхове. Той, така да се каже, постоянно е надхитрявал окото, което го следи. Толкова тайнствено, че дори ние от семейството не разбирахме защо го прави.

- Въображаемото око?

Било е въображаемо, но сега, като гледам, не чак толкова. Аз си бях казала, че няма да ме интересува дали съществува такова око или не. Няма да стана луда, защото живея на такова място. Не ме интересува дали някой ще ме чуе, дали някой ще ме види.

- Това означава ли някаква автоцензура?

Това означава някаква мяра на автоцензура, автоцензура, която е премерена, защото целта ѝ е да изключи страха, а значи да изключи и това да стигнеш до подлост в степента на автоцензура. Що за безстрашие ще е, ако просто си траеш? Така беше в клуба по фантастика, където разбира се, е имало доносници, така беше по-късно в университетските кръгове от 1980те години, които съм описала в *Изгубените еднорози на революцията* и където също е имало доносници. Интуицията ни беше да говорим по начини, които не съвпадат и не подкрепят официалното говорене, но които са такива, че да не можем директно да бъдем уличени за това, което правим. Идеята беше именно изместване и подкопаване, а не пряка конфронтация.

- Добре, обаче това е официалният начин на говорене, който е вътре в самия език и начин на комуникация или е модел, който предполага някакво съзнание за публичност в някакъв кръг от хора, в които може да има неизвестни?

Имаше една постоянна тяга към разширяване на публичността. Да кажем, Клубът по фантастика постоянно като колективно лице се стремеше да има свои публикации, да прави свои конференции, непрестанно да прекрачва клубното място, което е също институционално, но е за ограничен брой хора, и да излиза навън. Това се правеше спонтанно, инстинктивно. Имаше хора, които полагаха усилия, за да се случи, и те го правеха заради цялата група. Представете си, че стените на тази стая са от материя, която само изглежда солидна и втвърдена, а вие подозирате, че не е така и че можете да ги бутате. Бутате леко отгук, после бутате леко оттам, гледате да не останете в това заграждение. Това беше идеята. Разширяване на пространството. Това е започнало още през 1960-те години – при нас то беше продължено и нарасна като лавина, но стратегията е била вече заложена. Аз затова искам да се върна към 1960те, когато тя е била изработена. Ще спомена пак една решаваща за мене книга – „Естетика на модерното изкуство” на Димитър Аврамов. Библията на младостта ми. Бележи жалони на разширяване на свободата. Мисля, че това не трябва да се подценява. Има хора, които казват, хайде де, голяма работа. Но хайде де, голяма работа, кажете днешната ситуация как да се промени. С какви точно жестове и постъпки можеш да се противопоставиш на, да кажем, сегашното изпростяване? Тогава са имали задача и са

измислили какво да правят. Хайде да измислим *сега* какво да направим. И дали то е толкова различно?

- Имаше ли ниво на съзнателност наистина? Режимът възпитава в ритуалност от много малка възраст, имаше ли ниво на осъзнаване, за участие в някакви процеси?

За участие в комунистическия режим или против него? Всичко е много по-разпиляно в едно конкретно живеене. Например, банишорското ми училище беше особено място. Там от шести клас някои момичета тръгнаха да проституират и това си беше въпреки всякакъв комунизъм. Аз трябваше в цялата си пионерска невинност като член на Дружинния съвет (по-късно, като комсомолка успях никога да не се включавам в подобни органи, но като пионерка-отличничка все попадах там) на две малолетни проститутки да им обяснявам, че не е хубаво да се проституира. Те ни гледат и се хилят, викат, вие не знаете за какво говорите. Това беше самата истина. Защото ние казваме, това е адски гадно, не трябва да правите такива неща, а те викат, вие не знаете за какво говорите. Не знам защо извадих този спомен, може би защото не попада в лесните ни категории. Ритуално ли беше това действие на пионерската организация? Ами не, това си е било проблем, както е проблем днес. Но аз помня случая заради еротизма му, заради тайната на секса, заради възбудата от този опит, който няхах и с който тези момичета ме изкушаваха и предизвикваха... Помня го значи, защото наред с куките и празни пионерски дейности ме е връхлетяло нещо реално.

Всъщност от този период е едно от най-разтърсилите ме преживявания - и на въодушевление, и на срам от системата, която обитавахме. През 1968 година София стана домакин на Международен фестивал на лявата младеж. Такива фестивали са се правели периодически, този май се оказва предпоследен, Леле, колко ги беше страх нашите леви от тази лява младеж! Ние от две години се бяхме преместили в София (дълъг разказ от времената на „имаш ли, или нямаш жителство?“) Майка ми нямаше работа, не знам дали е имала право на редовна работа, защото май проблемът с жителството още не беше съвсем решен. Със земляшки връзки тя започва временна работа в пресцентъра на фестивалния комитет. Това означава, че аз оставам в София до края на фестивала, 10 август, и че имам пропуски за всички събития и за всичко, което се случва в рамките на този фестивал. София междувременно е пълна с полиция, пардон, милиция. Всички съмнителни лица са изнесени в провинцията. Цари дива подготовка и контрол. Август 1968! Тази младеж идваше директно от майските събития, а аз бях строена от пионерската организация да посрещам, включително посрещнах французите. Не можеш да си представиш какво беше. Аз съм на 13 години, просто ще ми паднат очите. Те са шарени, спонтанни, шумни, разчорлени, възхитителни. Понеже е лято и сме още разглеждани като малки, не са ни задължили да сме с униформи, така че аз съм с импровизиран минижуп, с блуза без ръкави и яркочервена поло-яка, донесена от чужбина, разбира се, майка ми я беше купила от своя колежка, по магазините нямаше нищо. Ако съм била хубава някога, това е било това лято, нимфетка. Господи, какво вълнение. Те дойдоха с всичките си значки, китари, песни, танци, подскоци, жестове, възгласи, включително тези два, които обикновено бяха съпроводжани от пърформативни действия, например всички сядаха на земята, припявайки: Чееееееее Гевара! или Че-че-че Гевара, Че-Че-Че! Беше минала по-малко то година от смъртта му. Нашите хора никак не си падаха по този последен романтичен символ на революцията с неговата барета, дълга коса и трансгресивно обаяние, както и по тази разпасана младеж, която внесе в София всичките си майски

номера. Седяха по тротоарите! Що за безобразие! На нас това не ни го позволяваха. Милицията не позволяваше да се седи на тротоара или, примерно, на стълбите пред Университета. Седнеш ли, веднага идваше милиционер да ти каже да станеш. Дори не знам дали съм била чувала преди това за Че Гевара. Истината е, че режимът си беше отгледал една беля. Той ни възпитаваше със скандиране на борци за свобода и справедливост, след което ни поставяше в една ситуация, където каква свобода и каква справедливост. Имаше странни конфликти в това, политическа шизофрения.

- Значи те са били визуално събитие, пърформативно събитие?

На практика да. Е, аудиовизуално. театрално. Това беше и голяма епоха (на запад) за уличния театър. Една известна рок-група беше попаднала сред поканените за откриването на фестивала, сега няма да си спомня коя. Познай какво се случи. Беше на стадион „Васил Левски” и нашите хора просто им прецакаха звука, нищо не се чу. На закриването трябваше да има карнавал и тогава се изля страхотен дъжд. Дори природата беше против нас. Интересно е обаче какво следва. Веднага след фестивала заминах за Видин, където все още имахме апартамент и там от един транзистор чух как се е наложило по силата на Варшавския договор да се влезе в Чехословакия, за да се спрат вероломните врагове на социализма там. Беше много страшно след еуфоричното преживяване на свобода да ме залее този ужас. Ако съм имала все още някакви детски илюзии по отношение на режима, това беше краят.

А по въпроса за ритуалността, нейната скука я обричаше на провал. Монтажи! Помни ли някой що е това? Правеха „монтаж” от откъси от стихове от различни поети, които се разпределяха между самодейни изпълнители и се скандираха по разни поводи; организираха се „вечерни проверки”, на които се изреждаха имена на герои, като след всяко име някой рецитираше със звънко извисен глас биографична справка за героичния му живот и героична смърт... Окултна работа, постоянно призовавахме духовете на това или онова. Имам такъв спомен във видинския крайдунавски парк – наред безкрайното прекрасно лято стърча пред един пилон, посветен на не знам коя победа, заедно с други хора, репетираме някаква тържествена глупост. Каква? По какъв повод? Само досадата помня.

- (Създадохте ли силни приятелства? А любовни истории? Разкажете някоя забавна или любопитна история?)

Кои бяха приятелите в Университета?

Истинските ми и важни приятелства, които и до днес ме съпътстват, на практика за мен дойдоха от момента, в който започнах работа във Философския факултет, точно на 25-тия си рожден ден. Калин Янакиев го познавах отпреди това, но тогава приятелството ни, поне аз го виждам така, се сдоби със среда. Той още не беше завършил, собствената му студентска компания беше много силна. Разбира се, важни ми бяха не само хора от моето поколение, някои от които през един период виждах всеки ден – Цочо Бояджиев, Олег Георгиев, Нели Видева, Мая Грекова, Деян Деянов – но и цялостната атмосфера на страхопочтително служене на знанието. Този кръг включваше и хора към този момент извън Философския факултет (не е чудно обаче, че някои в крайна сметка се оказаха в него) – Александър Кьосев, Стефан Дичев, Албена Стамболова. Тогава излезе на български *Играта на стъклени перли* на Херман Хесе – е, имах усещането, че съм попаднала в Касталия.

- Това ли е времето на Семинара?

Това е началото на периода, който описвам в *Изгубените еднорози на революцията*; някъде по средата спечелих конкурс за асистент в Катедрата по теория на литературата и смених Факултета.

- Добре. Завършвате, след което веднага ви назначават във Философски факултет?

Имам случка. Беше станало възможно да откажеш „разпределение”, преди това всеки дипломиран студент е бил длъжен три години да работи там, където го изпратят. Така че, аз отказах, реших да остана в София с надежда да си намеря работа тук. Изкарах може би около година без щатна работа, въпреки започнаха да ме гледат леко мрачно. Много неща написах тогава, творчеството иска време, но няма да коментирам това сега – че баща ми беше писател и майка ми се занимаваше също професионално с литература, но нямаха идея да толерират безработен творец. Освен една година в Института за академични изследвания в Принстън, това е единствената ми свободна година, и аз се изядох от грижи тогава.

Междувременно получавах някакви хонорари като преводачка, от частни уроци по английски, ама не е сериозен доход. И ето я случката – една братовчедка на майка ми прочела обява във „Вечерни новини”, имаше такъв вестник, за място във Философския факултет, за „специалист” с английски. Подавам си документите за това място. Никога не ми беше хрумвало, че ще мога да работя в Университета. Изглеждаше ми бастион, не можех да си представя да проникна в него. Подадох си документите и нищо особено не очаквам. Една сутрин, както винаги, сготвила преди осем часа, майка ми тръгва за работа и отваря пощенската кутия, в която по принцип само децата хвърляха боклуци – пощите толкова зле работеха, че никой не ги използваше. И ето, намира писмо, че същата сутрин в осем и половина трябва да съм на изпит за това място. Панически взех такси и отидох на време за конкурса. Осем души бяхме. Оказа се, че други осем изобщо не са получили писмото, така че, за тях повториха този конкурс. За мене това е показателно, имаше почтеност. Изпитът беше превод на философски текст. Може би се лаская, но ми беше лесно да си представя, че съм била най-добра, защото си бях вече доста философски изкушена – отчасти по линия на неумолимата диалектическа индоктринация, отчасти по линия на систематично издаваната тогава философска класика и отчасти по линия на случайни попадения, които и до днес лежат сред интелектуалния ми пейзаж като метеорити – например френската философка Симон Вейл и американската философка Сюзан Лангър. Когато бях в Принстън, случайно заговорих за Лангър с Клифърд Гиърц, който се оказа, че я е познавал, и смяташе – като мене – че заслужава да е по-известна. Имаше ги Вейл на френски и Лангър на английски в Народната библиотека, прочетох ги. С Ницше обаче стана следното - директорката на библиотеката изпадна в шок, след като случайно видя, че са донесли негов том за четене в трета читалня (хора без завършено висше образование четяха в трета читалня). „Ницше! В трета читалня!” И не ми го дадох.

- Освен Ницше, какво друго не отиваше в 3-та читалня?

Ами май това, за което са били чули, по времето, когато се е забранявало. По мое време мисля, че вече не са се занимавали с това. Освен това, мисля, че се отнасяше само до

издания на български. Да кажем, чули са за Фройд – колко е упадъчен, и него не го даваха, но не бяха чули Юнг и него го даваха.

- Тоест, малко или много случайно?

Можеш ли да влезеш в тези глави? Да кажем, можеше човек да отиде в Съветския съюз, родината на всички репресии, и тези книги да са достъпни там. Така или иначе, в края на следването си в Английска филология исках дипломната ми работа да се казва „Диалектика на познанието в романа на Мери Шели *Франкенщайн*”. Научната ми ръководителка, Люба Сариева каза: „Хайде да сменим това заглавие, иначе ще трябва да си потърсите научен ръководител от Философския факултет”. Аз много се уплаших. Но съдба, как я отлагаш и къде те застига. Нарекохме дипломната работа „Митът за Прометей в романа на Мери Шели *Франкенщайн*”. Мислех, че е тъпо заглавие. Бях отраснала с древногръцката митология и Прометей ми се виждаше един такъв тъп, комунистически герой, праволинеен, прекалено рационален и, заедно с това, патетичен, като онези от вечерните проверки. До този момент предпочитах бестии като Ахил и девойки с копие като Атина. Маркс е харесвал Прометей – това не беше добра препоръка по онова време, много ни бяха досадили с Маркс. Но се оказа интересно. Оказа се голяма тема, Прометей го заобичах. Няма да кажа, че съм била узряла за тази тема, по-скоро може би разбрах, че тя по-добре се връзва с хроничната ми детско-юношеска незрелост. Е, да съкратя тази история, взеха ме за специалист с английски във Философски факултет.

- Кои са те?

Заварих едно мощно професорско поколение. Исак Паси, Добрин Спасов, Кирил Василев, Аристотел Гаврилов, Бернард Мунтян, Иван Славов... Много различни, много ярки, истински чешити, някои от тях. Зад тях, като част от кохортата, изхвърлила „буржоазните” професори и заела техните места след 9-ти септември, несъмнено имаше идеологически битки и грехове, но това, което аз заварих, беше много силна атмосфера, основана на убеждението, че образованието и науката са нещо важно и че Университетът е независим. Вярно е, че те имаха мощни позиции, от които си позволяваха да се опълчват на онези, които ни управляваха. Как точно се обясняват тези позиции – биографично минало или кадрови мрежи, това си струва някой ден да се изследва. Но те им позволяваха една доста голяма независимост в мисленето. Огромно беше също така желанието им да подбират силни млади учени. Пак стават грешки, но е много важно поне като намерение това да го има, тъй като много е лесно да бъде заменено това намерение с подбор на такива, които слушат, или на такива, които не ме застрашават с интелектуалното си превъзходство. За мене те бяха школа в много неща, включително това. Т.е. при цялата им сила, институционална и номенклатурна, у тези хора имаше някакво смирение пред истинската голяма наука, на която те бяха приели да служат, и да се противопоставят на режима тук, без да престават да бъдат комунисти.

Та, ето ме там, специалист с английски. Както споменах, английският беше вече станал важен език, а някои от тези професори – Кирил Василев, например, който тогава беше ръководител на Катедрата по диамат и истмат – не знаеха английски. Та бяха решили да вземат младо, невинно същество, което знае добре английски, за да им прави справки и да им превежда от английски. Аз започнах с идеята, че това ще правя. Какво направиха те? От първия момент плеснаха с ръце, казаха, това момиче е много способно, хайде да не го товарим; не е етично да го товарим с нашите проекти. На

практика никога не ме натовариха с нищо такова. Доколкото са ми предлагали участие в проекти, влизала съм в тях с името си и с допълнително заплащане. Например при Паси направих именния показалец на двутомника с естетически съчинения на Хайне. Нямах компютри. Погледни колко страници са. Не мога да си спомня колко пъти съм ги чела – накрая се четеше и на коректури, за да се нанесат страниците. Мисля, че трябваше да се изчетат и отпечатаните томове, за да се сложат грешките, за това не съм сигурна. Но колко много може да се научи покрай всичките тези имена... Накратко, попаднах на място, което за мене беше абсолютно решаващо и ми промени живота.

- Добре, какъв беше пътят? Така звучи много структурирано като разказ: Попадате там, разбира се, за тези семинари...

О, не, нищо не се разбира просто така. Първото, което се разбира, е, че трябва всяка сутрин в седем и половина да се разписвам в Деканата. Това беше условието - осемчасов работен ден, в седем и половина се почваше. Всъщност след мене във Факултета решиха, че това е много хубава форма за устройване на млади учени, за които още няма асистентско място, нещо като пост-дока в американските университети (днес имаме нужда от нещо такова). Цочо Бояджиев, Нели Видева, Мая Грекова, мисля, че те тримата, и не само те, имаха един междинен период, в който бяха на позиция като моята. Във всеки случай са там почти ежедневно, Деян Деянов е там, много, много народ. Така че, аз едновременно попадам в една среда на моя възраст, с която ходя нагоре-надолу, обядваме, прием бири и т.н., и заедно с това попадам сред тези професори, които излъчват огромен авторитет и които имат, не по-малко от младите, този пиетет към науката. До този момент повече съм се мислила като поетеса. Там се смених. Имах един теоретичен текст „Времето и пространството в научната фантастика”, писан за сборник на Клуба по фантастика. Сборникът попада за вътрешна рецензия при Бернард Мунтян. Така ме забелязаха най-напред. Що се отнася до семинарите, то не е било, хайде сега ще създаваме семинарна епоха. А – Цочо и Богдан казват, хайде да направим Платонов семинар. Ще се събираме и ще обсъждаме Платон. В предишни случаи подобни неща са свършвали с директна забрана. Този път не. Историята на Гьолечица Деян ще я разкаже най-добре.

- Не, любопитно ми е какво си спомняте, защото досега много рядко се появяваха имена и сега, изведнъж с идването във Философски факултет се появи спектър от имена.

Да, това са ми имената, да, това вече бяха моите хора.

- Как се обособиха тези групи, как преливаха едни в други, къде бяха местата на среща, какво вие си спомняте?

Моето предимство е може би в това, че говоря не като организаторка, защото никога не съм ги организираща аз. Харесваше ми да участвам. Застъпванията между семинарите ставаха по естествен начин, отиваш на единия, срещнеш някой, който ти харесва, каниш го на друго място и т.н. Но самият Философски факултет си беше място на срещи. Просто този етаж, където започват кабинетите с шестидесятата, беше едно място, където хората се срещаха. Дори това, че за известно време много от нас бяха „специалисти” на осемчасов работен ден там, помогна. Една част от нас бяхме там постоянно, пък другите знаеха, че като отидат там, ще ни намерят. Примерно, обядът беше важно нещо, колко разговори се случваха така! Имаше два фантастични

вегетариански ресторанта в София, особено на фона на еднообразната иначе храна. Единият беше на „Дондуков“, другият беше много стар, още от времето на толстоистите, под колоните. За съжаление и двата изчезнаха.

- Досега смяната на средата някак се оказва, че сменя и книгите. Кои бяха книгите на семинара?

А, това е много интересна тема и ние нямаме достатъчно време. Това, да не забравяме, е време на труден достъп. Тук хубав е разказът на Лъчо Бояджиев, който донася в един момент от Ню Йорк куфар с книги. Всеки се чувстваше задължен всяка възможност да използва, за да донася някакви книги. Аз също имам разказ от 1987-ма година, когато се озовах в Лондон. Семинарът вече течеше с пълна сила. Имах малко пари от чичото на мъжа ми, който живее в Австралия отдавна, беше ми пратил в една поща до поискване 200 долара, защото по това време в България дори да имаш, не можеш да изнесеш. Аз абсолютно алтруистично въобще не си купих книги, които тясно мен ме интересуват, а буквално купих книги за целия семинар. Да кажем, от аналитична философия, което интересувахе мъжа ми, до херменевтика, какво ли не накупувах. Веднъж влязох в книжарницата с един преподавател от английски университет, който ми каза „Виж!“ . И ми показа цял рафт с Юлия Кръстева, с предните корици обърнати, да се виждат.. Тя вече беше мощно преведена на английски, имаше го изданието *Desire in Language*, с прекрасна нейна снимка на корицата. Световната ѝ слава беше абсолютно на върха си. Аз гледах, гледах и – не купих. Не съм дошла чак в Лондон да купувам книги от българка! Същата работа като решението ми да не ставам преподавателка или както не посмях да следвам философия, а после защитих докторат във Философски факултет.

Та и тогава. Фатумът ме застигна в Канада, там също правих докторат, вече в началото на 1990-те. И щом кажех откъде съм, всички възкликваха: О, Юлия Кръстева! Така че си беше чисто безобразие да не съм я чела. Прочетох я, а следствието беше, че и докторат написях, и книга стана, която излезе на няколко езика, и до днес продължавам да се занимавам с нея.

Но да се върна към книгите на семинара. В оная епоха постоянно някакви хора ми говореха за книги, които аз не бях прочела и нямаше как да прочета, защото да се доредиш до книгата беше проблем, а пък и някои нарочно ги криеха. Това се превърна в особена форма на власт. Някои имаха този вбесяващ навик – „какво ще кажете за еди-какво си?“ сякаш ей-сега са го измислили. Прочел си го в някаква книга, не казваш, че си го прочел в някаква книга, и караш (например) студента на изпит да гадае какво пише в тази книга. Това го имаше като маниер. Не знам дали го описвам добре. Имаше злоупотреба с недостъпността на информация. А семинарът беше, напротив, място, където тя щедро се споделя. След пристигането си в Канада...

- Това коя година стана?

Голям майтап, 1989-а година, през юли, малко преди промените. Когато те се случиха, мъжът ми полудя и каза, дай да се връщаме, да обръщаме системата, а аз казвам, моля ти се, аз съм попаднала в истинска библиотека най-после и не мърдам от тука, докато не си взема доктората. Надделях и се върнахме 93-та година чак.

- Докторатът там беше за?

Кръстева и Вирджиния Улф. От първия момент, когато пристигнах в средата на лятото, бях и с малко дете, нямаше и годинка синът ми, първото беше да наваксам с всичките тези имена, които семинарът беше направил важни, а аз не бях чела достатъчно поради трудна намираемост на книгите.

- Кои имена?

Дерида, Фуко, Пол де Ман, почвам с тези, които най-много се спрягаха. За няколко месеца, всъщност е било за месец и половина, два, се усетих, че най-после това, което полужнаех от семинара, съм го подкрепила с достатъчно прочетени книги. Семинарът си беше в една голяма степен, както съм го описала, устен феномен.

- Къде е Гьолечица в Семинара?

Гьолечица беше много важна, според мен, и поради тази проста причина – от всичките семинари тя беше единствената, която се повтаря всяка година, и при това изцяло те изважда от ежедневието на едно място, където няма къде да ходиш, там си. Освен това продължава дълго, почти цялата седмица, шест дни – с огромна интензивност. Почва се от сутринта и се продължава до късно през нощта с дискусии, схватки и, разбира се, с веселба и пиене, всичко наедно.

- Това беше ли ясно разпознаваемо пространство на семинара?

Постоянно се подхвърля, че аз съм измислила семинара, но Димитрина Петрова, която не се е връщала от двадесет години в България, беше напълно съгласна с мене, когато започнах да работя по тази тема – тогава и двете бяхме в Будапеща. Може би това, че голяма част от 1990те прекарах в чужбина е капсулирало у мене тази памет, както и у Димитрина.

- Имаше ли политика в Семинара и каква беше тя?

Тук всъщност е най-сериозният спор, който имаме. Да, имаше политика, дори у тези хора, които най-много се съпротивляват на идеята, че е имало политическа платформа. Много от тях бяха по-екстремни от мене в конкретни ситуации. Мисля, че отново Димитрина Петрова, тя има много ясен ум, политически мислещ, по-добре го е описала. Ясно беше например, че не е добре да си член на Партията. Ама то никъде не е записано; не ставай член на Партията, ако искаш да участваш в семинара, но това все пак се оформи като нагласа. Имаше разделение вътре между хората по линия на твърдението, че могат да се променят нещата отвътре. Това означаваше да тръгнеш по пътя на партийна кариера, за да променяш отвътре. Преобладаващото мнозинство в Семинара смяташе, че е по-добре да не се цапаш изобщо с цялата тази работа. Да преподаваш в университета, без да си член на Партията и без да си ченге, това вече е извоювана територия, чисто политически. Това е ясен знак. Ивайло Дичев и Буряна, жената на Владислав Тодоров, извършиха тази глупост, станаха членове на Партията много късно тогава. Много хора приеха много остро това. Аз не го приемам толкова остро, не смятам, че всеки е роден да бъде герой, а и мотивите могат да са различни. Майка ми беше отказала да стане член на Партията и аз мислех, че това е героичен акт, а после се оказа, че просто се е страхувала, защото е знаела, че баща ѝ е бил в лагер. Ще разровят там, ще се сетят. И тя казва, ами не, децата, много съм заета, благодаря. И отказва. Имат разни лица всичките тези постъпки.

Така или иначе, имаше ясно разделение по отношение на идеята може ли или не може отвътре да се смени системата. Например, повечето хора още тогава бяха на нож с Андрей Райчев. Но той искаше да е в тия среди и тези спорове според мене бяха полезни за всички, така както той днес губи от това, че е потънал в собствения си обсебен от властта свят. Райчев има проникателен и парадоксален ум и стоеше чудесно в цялата дискуссионна атмосфера на Семинара. Но още тогава за много хора беше неприемливо, че прави партийна кариера.

Вярно е обаче, че хора като него бяха буфер между Семинара и властта. Например Димитър Камбуров, който беше сред по-младите, присъединили се към Семинара накрая, е твърдял пред мене, че въобще при соца такава една свобода царяла. А тази свобода, твърде ограничена все пак, се извоюва стъпка по стъпка. Джими идва към края на процеса, вихри се с Пол де Ман, всички му ръкопляскаат и той решава, че това е нормално. Ама не беше нормално, това се направи чрез конкретни действия от конкретни хора.

- Това звучи като реакция на организъм, нещо, което не е толкова осъзнато, обаче организъмът го отхвърля някак си, не го допуска по много естествен начин, като храносмилателна система. Какво друго не смилаше семинарът?

Тоест, какви други неща изхвърляше... Официалният език. Всякакъв друг език - да, не и този на официалното говорене. А ние бяхме много добре запознати с официалния език не само защото ни обстрелваха всекидневно с него, а и защото постоянно сме държали идеологически изпити. Това беше един ясно капсулиран език, който не искахме да използваме. Този вид език беше изхвърлен, този вид кариера, който минава през партийни структури, беше изхвърлен. Минаването през тайните служби, разбира се. Все пак не мога да не отбележа, че от тези хора, активно ангажирани в семинарните среди, единственият, за когото се сещам и на когото му излезе досие, е Богдан Богданов. Той е по-възрастен, казвам го в опит да го оправдая. Колкото по-назад във времето, толкова по-тежък е бил натискът. Така или иначе, оказа се, че тази среда е била сравнително чиста от доносници. Някой е донасял, няма съмнение, защото има доноси, попаднахме на такива. Може да са били хора, дето не ги и помним. Какво друго изхвърляше семинарът? Имаше стил на живот, който семинарът практикуваше. Обаче отново ми се струва, че ако се разровим по-назад, ще се окаже, че е наследил от някаква софийска бохема този начин на живот, т.е. имало го е още преди това, отново от 1960-те. Отново става дума за по-скоро несъзнавана приемственост.

- Какво беше желанието за публичност на Семинара?

Всички възможни форми се използваха, стига да не са свързани с компромис. Ако ще публикуват това, което съм написала, естествено няма да се съпротивлявам то да бъде публикувано. Но обикновено се търсеха конферентни форми; конференция тук, конференция там, с колкото се може повече хора, толкова по-добре.

- Как това нещо продължава след 89-та година и какви бяха амбициите на самия Семинар за продължение?

Семинарът намира две печатни издания, които да са му трибуна пряко и непосредствено. Това са, от една страна, в. „Култура” и, от друга, в. „Литературен

вестник”. Всъщност 1990-те са белязани от чести схватки между „Литературен вестник” и „Култура”, като към „Литературен вестник” отиват по-тъмно сините, а в „Култура” остават по-розовичките. Аз се дразнех от това разделение, защото смятах, че семинарът трябва да запази своята споделена социалност и вътре в нея да държи конфликтите; тоест конфликтите да не навлязат в ентропиен етап. Тази дума ми я подсказа Ивайло Дичев – попитах го защо не си говорят с Кьосев и той каза, не знам, може би е поради общата ентропия. Според мене в българската ситуация и при цялата неизбежна политическа конфузия на ляво и дясно, която наследихме, но също и по чисто интелектуални съображения, от евристична гледна точка (както казва Лотман – там, където всичко е разбираемо, има нулева информация, тоест за да се ражда нещо ново, трябва да има неразбиране, трябва да има схватка и трябва да има различие) - та по тези и ред други причини според мене трябваше да се съхрани полето на Семинара като поле, в което различни хора да могат да си говорят. Те обаче се разцепиха доста, особено през първите години след промените, в резултат често пъти на абсолютно персонални конфликти, но винаги с някакъв политически примес. Имаше интересни семинари 1990-те години, но те вече няма как да имат тази функция.

- Която е каква?

Която е да клатят една система... Макар че, ето, аз задавам въпроса си отново; каква е формата днес, какво правим днес. Може би това си е пак форма, която би могла да свърши работа в лицето на скудоумното, бедно на понятия, елементарно като синтаксис и плитко като мисъл медийно говорене. Формата е онова, което върви срещу мъртвината, срещу онова, което отравя социалното тяло.

- Смятате ли, че семинарите сега, че след разделянето на Семинара се е променила публичността, че са се разширили публичните форми на този тип семинарно говорене?

Не, от тази гледна точка сигурно сме загубили. Мисля, че това е по-дълъг разговор, сега ще го кажа набързо. Фрагментацията, разцепването, което споменах, не проработи добре. Много хора казват, ама то беше нормално да се разделят дисциплините професионално, да се нюансират политическите пристрастия. Не беше добре това, не му бяха добри последиците, това е видимо. Защо не беше добре, защо не проработи? За да съкратя времето, ще използвам „Властелинът на пръстените” – околото ни съзря. Изпълзя оня мрак, който ни управляваше, но беше подземен, и доби легитимни форми. Имам предвид, разбира се, ролята на медиите. Ние се оказахме в конфронтация. Семинарната форма, в конфронтацията си с медиите от така наречения преход, загуби. Те победиха, като още от първия момент бяха поети от хора, работили в службите на високи длъжности, имената им са известни. Тези хора не са глупави, те познаваха своята публика по-добре от нас, имаха по-добър усет за своята аудитория и те отровиха българския народ, ще се изразя патетично, отровиха го и вече не знам доколко това е обратимо. Ние загубихме поради елитаризма си. Но не виждам печеливаща карта, която да е в отказ от този елитаризъм. Един стар парадокс – да се опитваш да победиш чрез средствата на врага си е вече поражение. Всъщност цялата тема за чалгата в българската култура е притча за това, което се случва в по-едър социален мащаб.

- Кои са медиите, след като се връщате от Канада в началото на 1990те?

Ами аз казах – „Култура” и „Литературен вестник”.

- Това е една все пак ограничена територия.

Тя не беше толкова ограничена, после се ограничи. „Литературен вестник“ е имал тираж 15 000 в един момент. Постепенно се сви и ние бяхме свити.

- Имаше ли съзнателно търсене на тази медийност, опит да се надхвърлят тези тесни пространства на двата вестника, познатите територии – не да се работи в тях, а да се създават такива?

Питате неправилния човек. Доколкото има ефект теоретичното и научното, а аз смятам, че то има ефект, то има ефект през дълги обходи. Въпреки песимистичното ми изказване за елитаризма, вярвам, че този обход се случва. Талес също е бил малцинство, паднал в ямата, докато гледал звездите, и слугинчето му се присмяло. Не е толкова голяма трагедия, че не сме хванали мегафоните да говорим през големите медии. По-скоро нещастieto е, че големите медии са такива, каквито са, а защо са такива, вече това е другият разговор.